

Hoofdstuk 1

Gluren door een slaapkamerraam

Het Apartheidsmuseum staat op een merkwaardige plek in Johannesburg, in de nietszeggende wijk Booyens aan de rand van de stad, tussen het Gold Reef City Casino en het gelijknamige pretpark; alsof de stadsplanners met hun keuze voor de locatie hebben willen benadrukken dat vier decennia apartheid een bij voorbaat mislukte, racistische gok was die wel moest resulteren in een destructieve rollercoaster.

Ik parkeer mijn auto tussen de toeristenbussen op een uitgestrekte parkeerplaats, recht voor de zeven betonnen zuilen die het museum sieren en waarop de basiswaarden van de Zuid-Afrikaanse grondwet uit 1996 staan: democratie, gelijkheid, verzoening, diversiteit, verantwoordelijkheid, respect en vrijheid. Samen met vriendin Tokologo Ndlovu koop ik een kaartje.

Het Apartheidsmuseum kent twee ingangen, net als alle openbare gebouwen in Zuid-Afrika vroeger: een entree voor witte en een entree voor zwarte bezoekers. Ik ga de ingang voor 'blankes' binnen, Tokologo die voor 'niet-blankes'. Dat hebben onze kaartjes ons opgedragen. En de indeling klopt: mijn huid is bleek, die van haar zo donker als ebbenhout. Een paar minuten later vinden we elkaar terug op de binnenplaats van het museum, waar de twee ingangen samenkomen.

Ik heb Tokologo meegevraagd, omdat ik wil weten hoe zij tegen de geschiedenis van haar land aankijkt. Het leek haar leuk om mee te gaan. ‘Ik ben maar één keer in het museum geweest,’ vertelde ze schuld bewust. ‘Dat was op de lagere school. Ik herinner me er nog maar weinig van.’

Ik ben benieuwd naar wat Tokologo van het Apartheidsmuseum vindt, omdat zij in mijn ogen het dichtst in de buurt komt bij wat het moderne Zuid-Afrika graag wil zijn. Mijn vriendin is de belichaming van de zo vurig verlangde regenboognatie. Ze is geboren in februari 1991, een jaar na de vrijlating van Nelson Mandela. Ze is een *born-free*: ze behoort tot de eerste generatie die de apartheid nooit aan den lijve ondervond. Ze groeide op in township Tembisa, maar kon met een beurs als enige in haar familie naar de universiteit.

Nu maakt ze carrière als verkoopmanager in een van de meest raciaal diverse, progressieve wijken van Johannesburg: mijn eigen Maboneng. Daar heb ik haar ook ontmoet en probeerde ik haar vanaf de eerste dag te versieren. Al had ik aanvankelijk weinig succes. Ik ben tien jaar ouder dan Tokologo, en dat vond zij lange tijd vooral tien jaar te oud. Het was dat ik niet van opgeven wilde weten.

De expositie start met een foto van twee politici. ‘Jan Smuts,’ glundert Tokologo enthousiast, alsof ons bezoek aan het museum een overhoring is voor een geschiedenisexamen. De andere man op de foto, James Barry Munnik Hertzog, herkent ze niet.

We zien twee Afrikaners: Smuts met sik, Hertzog met snor, beiden een hoed op en in pak. Ze staan er trots op: uiterst gesoigneerde zonen van het toch ruwe Afrikaner boerenfolk. Nazaten van de ‘Voortrekkers’, die in de negentiende eeuw twee Boerenrepublieken stichtten in de binnenlanden van Zuid-Afrika: Transvaal en Oranje Vrijstaat.

In 1902 annexeerde Groot-Brittannië die twee Afrikaner repu-

bliken, na een brute strijd waarin tactieken van verschroeiende aarde en de eerste concentratiekampen ter wereld centraal stonden. Aanleiding was de vondst van goud en diamanten in Transvaal. Het bloedige conflict ging de geschiedenis in als De Boerenoorlog. De strijd liet bij de verliezende Afrikaners diepe mentale littekens na. Al hielden zij best veel zeggenschap binnen de kolonie. De samenvoeging van de Boerenrepublieken met de Britse provincies Kaap en Natal leidde in 1910 tot de Unie van Zuid-Afrika. Daarover zouden niet veel later de Afrikaners Smuts en Hertzog gaan regeren in een Brits-Afrikaner bestuur.

De meeste museumbezoekers lopen de foto van de twee politici ongeïnteresseerd voorbij. Ook Tokologo haalt haar schouders op. Ze heeft op school wel iets over de mannen en hun regeerperiode geleerd, maar werkelijk beklijfd is het niet.

Smuts en Hertzog bestuurden Zuid-Afrika gedurende een groot deel van de eerste helft van de twintigste eeuw. Smuts van 1919 tot 1924 en opnieuw van 1939 tot 1948, Hertzog de jaren daartussenin. De apartheid bestond nog niet, maar de twee premiers stonden aan het hoofd van een al behoorlijk raciaal gesegregeerd land. Een paar jaar voordat Smuts aan de macht kwam, waren de eerste wetten ingevoerd die later de basis zouden vormen voor de apartheid.

De belangrijkste was de Natives Land Act. Die wet verbood zwarte Zuid-Afrikanen vanaf 1913 nog langer grond te bezitten in hun land, op een paar kleine en onvruchtbare streken na. Die spaarzame gebieden werden zwarte reservaten. Ze besloegen zo'n 10 procent van het totale landoppervlak, hoewel zwarte Zuid-Afrikanen ook toen al ruim de meerderheid van de bevolking vormden. Daarbuiten mochten zwarten alleen nog land pachten. Tokologo's donkere voorouders werden zo wettelijk vazallen van witte leenheren met Europese achternamen. Toch krijg ik niet het idee dat ze er heel erg mee zit. 'Ik heb me altijd liever op de toe-

komst gericht dan op het verleden,' zegt ze nonchalant.

Onder het bewind van Hertzog werd in 1927 de Immorality Act ingevoerd. De Ontugwet, zoals hij in het Afrikaans heette, verbood buitenechtelijke seks tussen mensen met een verschillende huidskleur. Smuts hield de wet tijdens zijn tweede regeerperiode in stand. Hij en Hertzog waren daarmee de grondleggers van het verbod op interraciale liefde in Zuid-Afrika.

Tokologo en ik lachen terwijl we de twee mannen op het dubbelportret in de ogen kijken. Het idee dat wij samen in één bed een misdaad zou zijn. We zouden in het verleden criminelen zijn geweest. Onze romance had weliswaar niet geresulteerd in een langdurige liefdesrelatie – vriendschap bleek ons uiteindelijk toch beter te passen –, maar alleen al mijn langdurige aandringen en onze uiteindelijke poging daartoe was dertig jaar geleden strafbaar geweest. Een surrealistische gedachte.

De Ontugwet werd in de jaren vijftig, na de invoering van de apartheid, tweemaal aangescherpt. Haar weinig resolute karakter bekoorde menig Afrikaner slecht. De originele wet verbood immers alleen *buitenechtelijke* seks tussen wit en zwart. Veel Afrikaners vonden dat het ook verboden moest worden interraciaal te trouwen. De Prohibition of Mixed Marriages Act uit 1950 bewerkstelligde dit. En in 1957 werd zelfs iedere vorm van affectie – zoenen of samen in bed liggen – tussen mensen met een verschillende huidskleur strafbaar gesteld, via een amendement op de Ontugwet.

Het waren ingrijpende veranderingen. Tot in de negentiende eeuw waren seksuele relaties tussen zwarte en witte Zuid-Afrikanen geen grote uitzondering geweest. Zwarten waren in Zuid-Afrika altijd als tweederangsburgers behandeld, maar vooral Kaapstad was desondanks uitgegroeid tot een interessante *melting pot*. Drie eeuwen als havengebied hadden van de Kaapkolonie een plek gemaakt waar Nederlanders, Britten, Duitsers,

Portugezen en Fransen zich vestigden. Zij hadden er de lokale, lichtbruine Khoisan tot slaven gemaakt en verkrachtten regelmatig de vrouwen. Ze haalden zwarte Zuid-Afrikanen uit andere delen van het land als arbeidskrachten naar de vruchtbare Kaap, net als slaven uit Maleisië. Ook die deelden dikwijls, gedwongen of vrijwillig, het bed met de witte kolonisten. Pas met de invoering van de Ontugwet en de komst van de apartheid kwam daaraan een eind.

De expositie is chronologisch opgebouwd. De tweede museumzaal begint met de overgangperiode van de Britse koloniale segregatie, die gelijkenissen vertoonde met de racistische uitbuiting in veel andere Britse overzeese gebieden, naar de unieke Zuid-Afrikaanse apartheid. Tokologo en ik lopen via de zaal de tweede helft van de twintigste eeuw binnen.

Pleitbezorger van die nieuwe ideologie van de apartheid was de Afrikaner oppositieleider Daniël François Malan. Segregatie op het gebied van de liefde nam in zijn denken vanaf het begin een centrale plek in. Al bij de verkiezingen van 1934 hamerde hij op de noodzaak tot aanscherping van de Ontugwet.⁶ Malan speelde daarmee in op een groeiende vrees voor ‘bloedvermenging’ en een toenemend gevoel van onzekerheid onder Afrikaners.

Deze angsten waren deels een gevolg van het Afrikaner verlies in de Boerenoorlog. De Afrikaners waren bovendien in de minderheid in de steden, zowel ten opzichte van zwarten als in verhouding tot de Britten. Ze hadden relatief weinig in de melk te brokkelen binnen het bestuur van de diamant- en goudmijnen, die veelal in Britse handen waren. Afrikaners waren over het algemeen laagopgeleid. Zij voelden zich klem zitten tussen de Britse elite en de rond de steden snelgroeiende zwarte populatie (het ‘swart gevaar’), die hun belangrijkste concurrentie vormde op de

arbeidsmarkt. Enorme aantallen zwarte Zuid-Afrikanen trokken in die tijd vanuit hun reservaten, waar armoede en honger heerste, naar industriële gebieden als Johannesburg in de hoop daar werk te vinden. Aan de randen van de steden schoten, tegen de zin van de witte autoriteiten in, provisorische zwarte kampeementen als paddenstoelen uit de grond.

De Afrikaners vertaalden hun angst in een steeds chauvinistischer gevoel van Afrikaner volksaard. Door zich vast te klampen aan hun gedeelde cultuur, hun Afrikaner taal en volkskerk, voelden zij zich sterker staan. Het toenemende nationalisme mondde uit in de eis dat de Afrikaner volksaard ‘zuiver’ moest blijven. Hun bloed mocht zich niet vermengen met dat van de inferieure zwarten.

De witte arbeidersklasse zette zich steeds meer af tegen Smuts. Ze had de indruk dat de premier de controle over het zwarte deel van de bevolking begon te verliezen. Smuts hield vol dat zijn politiek van raciale segregatie ‘de revolutionaire veranderingen onder de inheemse volken van Afrika een halt probeerde toe te roepen’. Maar hij onderkende tegelijkertijd dat dit dreigde te mislukken.

De belofte tot aanscherping van de Ontugwet bleek in de jaren dertig een stemmentrekker. In de aanloop naar de verkiezingen van 1948 bouwde Malan zijn ideologie tegen rassenvermenging daarom verder uit. Hij ging dat jaar de electorale strijd aan met een nieuwe slogan die uit slechts één woord bestond: ‘Apartheid.’ Een vastomlijnde ideologie was dit nog niet, eerder een vaag idee, maar wel een idee dat aansloeg. Het begrip ‘Apartheid’ riep een gevoel van orde op. En aan orde had de witte onderklasse behoefte in een periode van wildgroei aan zwarte nederzettingen rond de steden.

Malan legde de bijna uitsluitend witte kiezers – alleen in de Kaapprovincie had een kleine minderheid van donkere Zuid-Afrikanen stemrecht – tijdens de campagne van 1948 een keuze

voor: ‘integratie en nationale zelfmoord’, of ‘apartheid en daarmee de bescherming van de puurheid van het witte ras’. Malan beloofde het leven in Zuid-Afrika in elk opzicht naar huidskleur op te delen, nog veel rigouzeuzer dan al het geval was. Hij zou er Smuts dat jaar nipt mee verslaan.

Tokologo en ik blijven staan voor een foto van het kabinet-Malan dat in 1948 aantrad. Het is een groep norse, witte mannen: geen enkele vrouw en uitsluitend Afrikaners. Malan wipte de Engelstalige Zuid-Afrikanen uit het politieke bestuur. Zijn regering zuiverde de top van de ambtenarij, het leger, de politie en alle nutsbedrijven. Zuid-Afrikanen met Britse roots behielden alleen de macht in het bedrijfsleven, de mijnen en de industrie. Het stemrecht van de toch al beperkte groep donkere Zuid-Afrikanen in De Kaap werd nu in zijn geheel afgeschaft. En in 1961 stapte Zuid-Afrika uit het door Afrikaners gehate Britse Gemenebest. Het land werd een onafhankelijke republiek.

In een paar stappen komen Tokologo en ik terecht bij de museumsectie die de ideologische hoogtijdagen van de apartheid verbeeldt: de jaren zestig en zeventig. De zaal is vierkant. Foto’s hangen aan dwars geschakeerde wanden van ijzeren gaaswerk. De muur aan het einde van de ruimte is bedekt met de namen van apartheidswetten. We lopen ze af met onze ogen: Population Registration Act, Pass Laws Act, Bantu Education Act, Natives Resettlement Act, Unlawful Organizations Act.

‘*Gosh*, dat zijn er een hoop,’ mompelt Tokologo. Ik moet lachen om het understatement. Het zijn er tientallen. Er is een hele wand voor nodig. Ik merk dat ze, net als ik, op zoek is naar de Onttugwet. Die hangt er niet tussen. De originele wet stamt uit 1927 – van vóór de apartheid – en de aanscherping in 1957 was slechts een amendement. Wel vinden we de Prohibition of Mixed Marriages Act uit 1950. ‘Ik kan me gewoon niet voorstellen dat mijn oudere

zus is geboren terwijl veel van deze wetten nog van kracht waren,' stamelt Tokologo. Voor het eerst lijkt ze wat van slag.

De wetten aan de muur moesten leiden tot wat in apartheidsterminologie eufemistisch 'afzonderlijke ontwikkeling' heette. De in Amsterdam geboren Hendrik Verwoerd was de belangrijkste architect van deze filosofie, die inhield dat de Zuid-Afrikaanse bevolking moest worden opgedeeld in een groot aantal etnische groepen of 'naties'. Zij zouden elk zeggenschap krijgen over hun eigen 'thuisland', de zwarte reservaten van weleer. Deze thuislanden (ook wel Bantustans genoemd) dienden te worden bestuurd via regeringssystemen 'die aansloten bij de betreffende tribale achtergrond'. In de praktijk kwam dat neer op zwarte dictaturen, die achter de schermen onder controle stonden van het witte apartheidregime. Alle zwarte Zuid-Afrikanen moesten burgers worden van een van de thuislanden. Welk thuisland dat werd, hing af van hun etniciteit. De zwarte Zuid-Afrikanen raakten in de rest van Zuid-Afrika hun burgerrechten kwijt. Ook als zij al decennialang in de door de Natives Land Act als 'wit' bestempelde gebieden woonden.

Vier thuislanden zouden werkelijk het licht zien. Dat aantal was lager dan de in 1966 vermoorde Verwoerd in gedachten had gehad. Toch verplaatste het apartheidregime tussen 1960 en 1990 maar liefst 3,5 miljoen zwarte Zuid-Afrikanen in naam van de apartheid naar de voor hen aangewezen plek, zo'n 10 procent van de totale Zuid-Afrikaanse bevolking.

De introductie van de thuislanden was een slim plan van Verwoerd. Met zijn opdeling naar etniciteit dreef hij de zwarte meerderheid in Zuid-Afrika uiteen. Elke 'nationale groep' – Zulu's, Xhosa's of Sotho's bijvoorbeeld – vormde nu een minderheid binnen de bevolking van Zuid-Afrika, terwijl zij daarvoor samen een 'zwarte meerderheid' hadden gevormd. Het was een sterk staaltje verdeel-en-heerspolitiek, dat tegelijkertijd de rech-

ten van zwarten in de ‘witte gebieden’ verder uitkleedde.

De apartheidssamenleving die Verwoerd voor ogen had, ging verder dan het eerdere koloniale racisme in Zuid-Afrika. Zij vulde de oude economische motieven tot segregatie aan met een allesomvattende politieke, ideologische en theologische kruistocht, een door God opgedragen taak tot strikte scheiding van de rassen in elk facet van het dagelijks leven. God had het witte Afrikaner volk uitverkoren, met als doel de zwarte heidenen in Zuid-Afrika te bekeren tot het christendom, maar zonder dat dit ten koste zou gaan van de puurheid van het witte heldenvolk. Om die puurheid te beschermen dienden de Ontugwet en het onderscheid tussen wit Zuid-Afrika en de thuislanden.

De apartheid was een vorm van christelijk nationalisme.⁷ De Afrikaner volkskerk (de Nederduitsch Gereformeerde Kerk) onderschreef de raciale scheidingsmissie op basis van een creatieve lezing van de Bijbel. Die lezing ging ervan uit dat God voor elk volk een unieke taak voor ogen had. Apartheid was volgens de Afrikaner logica niets anders dan een onontkoombare lotsbestemming, het resultaat van driehonderd jaar ontbering en beproeving, om uiteindelijk tot superieure hoogte te reiken. Niet zelden werd de link gelegd met dat andere uitverkoren volk: zoals de Joden onder leiding van Mozes vanuit Egypte naar het Beloofde Land waren getrokken, zo hadden de Voortrekkers het Afrikaner volk vanuit De Kaap naar het beloofde land in het hart van zuidelijk Afrika gebracht.

Omdat de basis voor Afrikaner heerschappij in Zuid-Afrika lag in de creatie van thuislanden en in een nauw omschreven etnische identiteit, moest elke Zuid-Afrikaan worden ingedeeld op basis van hiërarchische rassencategorieën. Het apartheidregime onderscheidde vier hoofdgroepen: wit, Indiër, kleurling (een mix van wit en zwart) en zwart. Iedereen kreeg een pasje waarop stond tot welk ras hij behoorde. De categorisering was vanaf de

jaren vijftig allesbepalend: wat voor werk iemand mocht doen, op welke plekken hij mocht wonen, wat voor opleiding hij mocht volgen, met wie hij mocht trouwen en vanaf 1957, toen de Ontugwet werd aangescherpt, ook met wie hij het bed kon delen. Tokologo en ik zouden elkaar in die tijd nooit hebben ontmoet.

We lopen verder en zoeken naar een foto die de Ontugwet verbeeldt. We vinden hem, symbolisch, in het hart van de zaal. De foto is zo onwaarschijnlijk dat je haast zou denken dat hij is geënceneerd. Het bijschrift verzekert ons van het tegendeel. De foto is in 1969 gemaakt door nieuwsfotograaf Jan Kopec. We zien vier mannen door een slaapkamerraam turen van een huis in Johannesburg aan Swansea Road in de wijk Parkwood. Zo zochten politiemannen in die tijd naar verstrengelde lichte en donkere lichamen. Zo speurden zij naar seks die de wet verbood.

Wat als eerste opvalt, is dat het de mannen niet lijkt te deren dat ze worden gefotografeerd. Dat is ook wel begrijpelijk: het voyeurisme dat voor ons nu van de foto druipt, was voor de vier heren helemaal niet ongemakkelijk. Terwijl de westerse wereld na de Tweede Wereldoorlog zijn door racisme geïnfecteerde en na-etterende wonden likte, de mensenrechten centraal kwamen te staan in de internationale politiek en zelfs de Verenigde Staten de universele rassengelijkheid begonnen te erkennen, ging Zuid-Afrika lijnrecht tegen die mondiale ontwikkelingen in. Daar begon men op precies dat moment naar hartenlust slaapkamers te bespioneren, met als doel de liefde tussen mensen met een verschillende huidskleur uit te bannen. En men leek trots op die 'heilige' zaak.

Tokologo kijkt naar de foto. Ik probeer de emotie van haar gezicht te lezen. Wat denkt zij nu ze dit tafereel ziet? Schaamt ze zich voor haar land? Voelt ze zich erdoor beledigd? Kan ze zich de vernedering voorstellen? Is het even bizar voor haar als voor mij? Maar ze geeft geen kik. Haar gezichtsuitdrukking is vlak.

Of toch? Net als ik haar ernaar wil vragen, schudt ze haar hoofd en draait ze zich abrupt om. Ze gunt de foto geen blik meer waardig. ‘Ziek,’ is het enige wat ze nog zegt, terwijl ze verder loopt.

Het is regenachtig als ik een paar dagen later Swansea Road in Parkwood in rijd. Ik heb de route door het centrum van Johannesburg genomen. De smalle straten, de koloniale gebouwen waar de verf van afbladdert en de grijze wolkenkrabbers hebben me in een wat nostalgische stemming gebracht. Het is alsof ik door het grauwe weer Zuid-Afrika in zwart-wit zie, net als op al die historische foto’s in het Apartheidsmuseum.

Ik ben langs de Nelson Mandela-brug gereden, die het zaken-deel van het centrum met het noordelijke studentengebied verbindt. Ik ben de Witwatersrand Universiteit gepasseerd en de Jan Smuts Avenue op gedraaid. Daar beginnen de luxe woonwijken. Zij verzezen aan de noordkant van het centrum, omdat de wind rond Johannesburg vaak uit het noorden waait. Ze beschermde de villa’s daar het best tegen het stof en het lawaai afkomstig van de mijnen ten zuiden van de stad.

De hoogbouw verdwijnt er en parken doemen op – evenals muren met schrikdraad. Wie hier vanuit de lucht naar Johannesburg kijkt, ziet één groot bos, met slechts wat rode daken en de blauwe vierkantjes van zwembaden als afwijkende kleurvlakken in de uitgestrekte groene tuinen. Maar wie in een auto door deze villawijken rijdt, ziet uitsluitend hoge beveiligingsmuren van baksteen.

Swansea Road is niet anders: een verzorgde straat met bomen aan weerszijden, die elkaar boven de weg omarmen. Een smalle stoep. Verder zie ik vooral muren en hekken die oprijlanen hermetisch afsluiten. Halverwege de straat staat een hokje voor de privébeveiliging die bezoekers vierentwintig uur per dag in de gaten houdt. Ik rijd er langzaam voorbij, groet twee donkere